

<https://doi.org/10.15407/fd2025.03.207>

УДК 101.1:130.121:316.334.56

Антоніна БОЙКО,

аспірантка кафедри теоретичної і практичної філософії,
філософський факультет,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
01033, Київ, вул. Володимирська, 60

chase99rw@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4658-6441>

ПРОБЛЕМА НЕОДНОРІДНОСТІ ПРОСТОРУ: ПОНЯТТЯ ГЕТЕРОТОПОСУ

У статті здійснюється спроба актуалізації просторового виміру людського існування, а саме, явища гетеротопії, що стало популярним у світі наприкінці XX століття для переосмислення сучасних мережових зв'язків, перформативності в культурі, нового панівного модусу простору, модусу розміщення (emplacement), перебування на фронтірі, між- та трансдисциплінарних досліджень. Через короткий розгляд історії поняття простору здійснюється висновок про здебільшого ігнорування просторового аспекту життя людини за середньовічних та модерних часів. За допомогою соціальної топології та філософської топографії, яка послуговується феноменологічним методом, стає зрозуміло, що сучасні міста насичені суперечливими сенсами, які вдається поєднати у гетеротопіях. Міста є складними топічними утвореннями з величезною кількістю сильно заряджених місць. У містах зустрічаємо особливо виражений елемент гетеротопій, які можуть бути менш чи більш відчутними. Таким чином, гетеротопії постають «контрмісцезнаходженнями», своєрідними утопіями, що реалізувалися. У них все реальне, з чим люди стикаються, уявляється, представляється, ставиться під сумнів та перевертається. Наводиться шість принципів гетеротопій, що окреслюють їхню сутність. На прикладі декількох популярних гетеротопій продемонстровано необхідність нового підходу до роботи з простором в

Цитування: Бойко, А. (2025). Проблема неоднорідності простору: поняття гетеротопосу. *Філософська думка*, 3, 207—222. <https://doi.org/10.15407/fd2025.03.207>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

українському суспільстві, до його переосмислення. Сучасні тенденції у багатьох сферах життя маніфестують цю надзвичайну актуальність просторового питання, яка, на нашу думку, найкраще демонструється у явищі зіставлення декількох місць в одному просторі. Такими місцями найбільшої демонстративності суті гетеротопії у сучасному урбаністичному житті є торгово-розважальні центри та метрополітен, який в Україні набув особливого значення з початком повномасштабного вторгнення. У підсумку ці гетеротопії відображають вирішальну неоднозначність. З одного боку, можна погодитись із Фуко, що гетеротопії віддзеркалюють кризовий (раніше переважно девіаційний) характер стосунків у суспільстві, з іншого — такий характер уже є невіддільною складовою соціального життя у XXI столітті.

Ключові слова: гетеротопія, гетеротопологія, простір, просторовий поворот, феноменологія, філософська топографія, стосунки, розміщення.

Вступ. Простір і гетеротопія

Простір є чимось більшим, ніж виключно категорією мислення. Значення простору протягом історії, від Античності й практично до XX століття, переважно фіксувалось за матеріальним вираженням, а у випадку матеріальних речей мотив для філософування здається меншим вагомим. Ситуація змінюється щодо феноменів сучасності. Простір тепер можна розглядати як один з основних феноменів дійсності згідно зі просторовим (спіціальним) поворотом (spatial turn), що відбувся наприкінці минулого століття, закріпивши особливий статус простору та складність стосунків всередині нього.

Такого роду складність демонструє феномен гетеротопій через претензію декількох просторових стосунків на єдине місце, що, власне, прослідковується в самому терміні. Подібна складність підкреслюється посиленням значень перетинів різних галузей, сплутаності сенсів, популярністю та дієвістю транс- та міждисциплінарних досліджень, існуванням фронтирів. Ми йдемо до ускладнення сенсів, ущільнення просторів, більшого нагромадження символічних абстрактних систем, в яких перебуваємо постійно. Гетеротопії відображають подібну актуальність у спіальному розрізі.

Соціальна топологія та філософська топографія

У розгляді запропонованої теми слід послуговуватись контекстом соціальної топології, яка досліджує контекст та соціокультурне середовище об'єктів аналізу. Простір і топос пов'язані зі стосунками, в межах яких вони існують.

Німецька соціологиня Мартина Льов такої думки, що простір визначається реляційним упорядкуванням тіл, які завжди знаходяться в русі, а також соціальних благ, за допомогою яких відбувається життя у просторі (Рухливий простір, 2018: с. 58). Певні стосунки знаходяться в центрі про-

простору. Зрештою, щось є простором остільки, оскільки в ньому присутні стосунки, що туди закладались свідомо чи несвідомо. Люди також є частиною простору. Навіть тварини здатні до конституювання простору (соціалізація деяких видів тварин, мавп, наприклад, охорона собаками території або людини). На прикладі тварин та етологічних досліджень легко побачити, як проходить їхнє життя згідно з соціально-топологічним середовищем. Людському соціуму властива просторова залежність занадто довго та очевидно для того, аби просто розрізнити її компоненту та значення тоді, коли соціальна поведінка тварин на ранніх стадіях, які зараз можливі, добре їх вирізняє серед усіх інших. Ми навіть говоримо про такі ситуації: «Ці тварини так схожі на нас...»

Разом з тим, наше тіло завжди є частиною соціокультурних стосунків, моди, трендів та стандартів. Тіло є першим людським простором, безпосередньо даним, з яким ми маємо вживатися першою чергою з огляду на природні необхідності та соціальні вимоги.

Марина Колінько таким чином визначає контекст соціальної топології щодо топосу (місця): «Соціальна топологія спирається на три ґрунтовних положення: залежність соціального суб'єкта чи об'єкта від топосу — місце розташування й оточення впливає на їх властивості; топос розпізнається як межа; топос визначає дійсність і можливість соціального феномена — закріплює його дійсне місце і розміщає його в контекст загальної соціокультурної конфігурації, єдиного процесу трансформації» (Колінько, 2018: с. 41). Явище гетеротопії безпосередньо працює з соціальним контекстом, навіть більше, воно вписане в конкретні соціальні інститути за межами всіх місць для виконання своєї компенсаторної функції щодо соціуму.

Подібний соціально-топологічний розгляд неможливий без філософської топографії, яка займається «прочитуванням» місць на основі феноменологічного підходу. Цей підхід являє собою більш детальне розуміння простору. Власне, топографічна методологія спрямована на графічне складання мап досвіду читання простору (Приходько, 2017). А перед тим необхідним має бути відчуття місця, стосунків, в яких знаходиться людина, накладає свої та сприймає інші.

У процесі цього «прочитування» ми отримуємо «ті слова і речі, які виринають з кожним археологічним шаром, створені практиками, які самі рухаються траєкторіями історичного ландшафту, або за просторовою конфігурацією, що абсорбує час через розподіл» (Приходько, 2017: с. 129). Цими словами та речами ми послуговуємось в різноманітних топографічних дослідженнях, де вони постають топонімами в кожній складеній мапі місця. Подібні слова відображають деякі усталені практики, які за ними закріпилися і які існують у відповідному специфічному контексті.

Згідно з позицією сучасного класика філософської топографії Джефа Мелпаса, значущість місця передбачається закріпленням у ньому

певного досвіду, а не у нашому досвіді місця (Malpas, 1999). Такий підхід є природним для людської думки, досвіду та ідентичності, які закріплюються за певним місцем.

Зокрема, Мелпас наголошує на важливій міждисциплінарності просторових питань останнього півстоліття. «Дійсно, можна стверджувати, що саме занепокоєння просторовим та топографічним неминуче зрушує мислення в напрямку більш широкого та міждисциплінарного поля — простір і місце (особливо останнє) щодо цього видаються надзвичайно експансивними поняттями, які постійно виходять за межі будь-якого вузькодисциплінарного горизонту» (Malpas, s. a.). Окрім того, це завжди трансдисциплінарний вимір, який долучає до дослідження також інші системи знання, а не тільки науки. Таким чином, феноменологічно та топографічно ми працюємо з нашим досвідом тілесності та просторовості.

З іншого боку, подібна зосередженість на міждисциплінарності може бути небезпечною, як вказує філософ. У розгляді простору навіть зараз після просторового повороту минулого століття у багатьох дисциплінах існує проблема, пов'язана з відсутністю власного дисциплінарного осмислення та концептуалізації простору і місця (для Мелпаса це суттєва проблема географії). Подібна проблема свідчить, звісно, про недостатню дослідженість спадіального виміру до ХХ століття.

Історія поняття простору

У своїй історії простір переважно розглядався математизовано, іноді мовиться про те, що простір є ніби змістом без змісту. За Античності відбувається перше більш-менш оформлене осмислення простору Аристотелем у «Фізиці» (Aristotle, 1999). Аристотелевий топос є місцем, яке визначене речами ззовні, тим, що знаходиться поруч. Відповідно, подібне розуміння заперечує порожнечу. Взагалі найпершим про простір пише Платон, проте ці перші міркування важко назвати філософською концепцією, зустрічаються лише декілька згадок, які, однак, потім будуть надихати дослідників до великих переосмислень (Plato, 1892). У діалозі «Тимей», де йдеться про творення світу та його влаштування, філософ говорить про хору, яка в давньогрецькій мові має багато пов'язаних між собою просторових значень. Окрему розповсюджену думку про місце як хору закладають стоїки, у яких хора постає певним станом між світами. Деякі стоїчні мислителі допускали існування порожнечі всередині хори, що дозволяло існувати множині та можливості оновлення, відстані, відмінності. Таким чином, згодом хора стала розгортати поверхню. З Новим часом саме розуміння хори, а не Аристотелевого топосу як простору стало панівним для філософії.

З епохи християнства простір ніколи не був особливо важливою філософською категорією. За юдеохристиянською традицією, есхатологія

(а отже, і темпоральність) визначає людську долю. Вічність чекає індивідів всередині, вона не зв'язана тілом та простором.

Бернгард Вальденфельс демонструє три переваги часу над простором: Християнське уявлення про простір.

А. Зосередженість на історичності, що починає панувати, коли Європа починає збирати себе до купи, зосереджуватись на своїй виключності.

В. Науковий погляд на простір применшує його роль. Фізико-математичний напрямок дає поштовх до розуміння простору суто технічно (тобто не екзистенційно).

С. Проте у XX столітті у фізиці роль простору дещо змінюється, коли починає розвиватись просторова фізика.

Вальденфельс дає два модуси розуміння простору — топос та а-топос — згідно з його концепцією респонзивної феноменології (Вальденфельс, 2002/2004). Якщо з топосом все досить зрозуміло, це визначене місце, то а-топос є «не-місцем», запереченням, згідно з яким те, що зазвичай називають місцем, визначити неможливо. Згідно з цим, Вальденфельс наводить слова Аристотеля: «Адже, як визнають усі, суще перебуває на певному місці, а несуще не має місця; де, дійсно, є козлоолень або сфінкс?» (Вальденфельс, 2002/2004: с. 160). Чуже, що перебуває в а-топосі, позначає те, що жодним чином не підлягає розумінню. Робота з респонзивністю у сучасному світі означає усвідомлення відповідальності та необхідності відповіді Чужому в його а-топосі. Це робота з невизначеним та невідомим, що загартовує адекватне ставлення до питання плюральності та інакшості, які зараз становлять порядок денний.

Важливою відправною точкою для просторового повороту є вчення Гастона Башляра, а саме, філософія зв'язку фізичного простору, свідомості та поезії. Особливо його праця «Поетика простору» демонструє їхню взаємодію у феноменологічному значенні (Bachelard, 1994). Башляр показує, як у будинку людини фіксуються внутрішні процеси свідомості через взаємодію, особливі стосунки з предметами, як вони відповідним чином демонструються у літературі та мистецтві. Застосовується феноменологічний метод до архітектури приміщення, розкривається повсякденний досвід людини у цьому просторі, емоційна чуттєва реакція, відповідь на будівлю та предмети в ній.

Близько 70-х років XX століття розгортається просторовий поворот, разом з тим, топографічний, географічний та перформативний, унаслідок чого виявляється важливість тілесних практик, естетичного сприйняття та самої перформативності в культурі, у випадку простору — тілесних практик обіймання просторовості. Тому концепція простору без зв'язку з тілесністю є вкрай абстрактною і потребує залучення феноменологічної методології.

Мішель Фуко є одним з тих, хто передовсім проголошує нову епоху простору у XX столітті після епохи часу. Це нова віха історії світу людських взаємин, мережєвих зв'язків та стосунків, які визначають простір. XX століття постає століттям простору, в якому світ існує як мережа, значно більш розвинена мережа стосунків, аніж 200 років тому. Часом важко усвідомити, наскільки ця мережевість прогресує зараз. Актуальним модусом просторовості тепер стає модус розміщення (місцерозташування), що визначається через стосунки сусідства між деякими елементами (Рухливий простір, 2018: сс. 30—40). Інші модуси, як згадує Мішель Фуко — це модуси локалізації та протяжності, на зміну яким прийшов модус розміщення. Під розміщенням мається на увазі те, що розташовує, але саме не піддається розташуванню. Простір, розміщуючись, розрізняється. З цього зацікавлення Фуко простором як розміщенням з'являється увага до розвитку теми гетеротопології — дослідження, «читання» накладання просторів та їхніх стосунків.

Про осмислення епохи просторовості у Фуко говорить Вальденфельс: «Коли Фуко лапідарно стверджує: “Актуальна епоха є радше епохою простору. Ми перебуваємо в епосі одночасовості, епосі суміжності, епосі того, що є близьким і далеким, пліч-о-пліч і розкиданим”...тут ідеться про занепад певного розуміння та очікування історії, які великою мірою визначали наш досвід часу, а також двотактовість відчуження та повторного освоєння» (Вальденфельс, 2002/2004: с. 8). У такий спосіб проявляється маніфестація епохи гетеротопічної одночасовості та суміжності, водночас близького та далекого, неоднозначності речей, що, звісно, підкріплюється постмодерністським умонастроєм.

У феноменології Вальденфельса атопія може утворювати гетеротопію, накреслюючи інші умісцєвлення поза порядком. Таким чином, вони (атопія та гетеротопія) не є бінарними, а, за прикладом німецького феноменолога, постають як два боки одного аркуша. Є завжди сторінка, яка нам є зараз недоступною, коли ми дивимось на іншу. Слова філософа підтверджуються навіть у спробі «перехитрувати» порядок. Буквально зараз ми беремо аркуш паперу і намагаємось на нього подивитись, намагаючись охопити одразу два боки, але, на жаль, око може сфокусуватися тільки на одному з них. Ця ситуація нагадує оптичну ілюзію реверсивних фігур (чи подвійних зображень).

Гетеротопії та гетеротопологія

На відміну від утопій — місцерозташувань без реального місця, існують цілком реальні місця, що вписуються в певні суспільні інститути — це гетеротопії. З позиції Фуко вони є «контрмісцєзнаходженнями», утопіями, які реалізувались. Вони існують за межами всіх місць, проте їх мож-

на локалізувати. У гетеротопіях все реальне, з чим люди стикаються, уявляється, представляється, ставиться під сумнів та перевертається. Між утопіями та гетеротопіями ніби існує дзеркало. Утопія дзеркала є нашим віддзеркаленням. У випадку гетеротопій вони є цим дзеркалом, що існує. Воно певним чином впливає на місце, яке я займаю. Дивлячись в дзеркало, я усвідомлюю себе в іншому місці, у зображенні, яке бачу в дзеркалі, хоча розумію, що знаходжусь тут, а не у дзеркалі. Таким чином, дзеркало мене «атакує» зі свого віртуального простору, але в інший момент я вже усвідомлюю, «поновлюю» себе там, де я дійсно перебуваю. Гетеротопічні місця є певним чином іншими. Це відчувається, коли людина стикається зі складеними стосунками всередині них. Вони можуть тривожити, оскільки вибивають ґрунт з-під ніг, часом досить сильно непокоїть, видаються несумісними та суперечливими принаймні через те, що і скільки містять у собі, разом з цим, трансформують. У різних сферах діяльності можуть бути суперечності, для гетеротопій це необхідно.

Одним з принципів гетеротопії є обов'язковість її наявності в кожній людській спільноті. Такі «контрмісцезнаходження» існували завжди й вказували на розрізнення та відмінності в культурі. Ми бачимо, що їхнє значення зараз особливо актуальне для зрощення культур, підтримання різноманітності, відповіді Чужому. Вони вміщують в собі культурні, соціальні, політичні та економічні відмінності, які часто є дискусійними питаннями всередині культури та держави. Натомість робота з гетеротопіями, їх дослідження наближає людей до гуманізму як плюралізму, адже в цих гетеротопіях усі ці суперечності оскаржуються, приймаються, нерідко з ними вживаються не свідомо, оскільки це необхідно, і різниця в поглядах та підходах, як виявляється, може бути не суттєвою і водночас продуктивною. Часто в гетеротопіях відбувається процес навчання.

У географа та урбаніста Едварда Соджи, який запропонував поняття просторового повороту, є суміжна концепція про третій простір, що перебуває у щільному зв'язку з ідеями Мішеля Фуко та Анрі Лефевра, про якого йтиметься далі. Перший простір є штучним фізичним середовищем, створеним людьми, його можна виміряти, перенести на координати. Це необхідний складник будь-якого політичного рішення, спрямованого на місто — створити, власне, фізичні місця для життя та функціонування, що з часом можуть змінюватись. Другий простір є концептуальним, що передає задум існування простору з погляду маркетингу, соціальних норм тощо та, що особливо важливо, як люди насправді відчувають та переживають простір та середовище, в яких живуть. У третьому просторі все сходиться, оскільки це поєднання реального та уявного просторів (першого та другого). «...усе поєднується...суб'єктивність та об'єктивність, абстрактне і конкретне, реальне і уявне, пізнаване і неувяне, повторюване і диференціальне, структура і діяльність, розум і тіло,

свідомість і несвідоме, дисциплінарне та трансдисциплінарне, повсякденне життя та нескінченна історія» (Soja, 1996: p. 57). Йдеться про рівень критичного усвідомлення просторового питання. На подібному рівні за необхідності можна наголосити у випадку гетеротопій. Звертаючись до категорії Іншого Соджа пояснює, що третій простір відображає максимальну відкритість у соціально-історичних питаннях, місце для критичних обмінів, пошуків та перспектив у тому, що здавалось непокєднуваним.

Повертаючись до гетеротопій, важливо відзначити 6 принципів, характерних для їх визначення, а також для гетеротопології — дослідження, аналізу, опису, «прочитання» різних просторів...міфічного і реального випробування місця (Рухливий простір, 2018: с. 35).

Як вже зазначалось, перший принцип полягає у константній наявності гетеротопії у кожній людській спільноті. Згідно з цим, за Фуко, можна виділити два її типи: кризові гетеротопії, що були і є поширені у первинних групах людей та становили місця привілейовані, сакральні та заборонені; девіаційні гетеротопії передбачають відокремлені місця, куди переходили індивіди (підлітки, жінки в період менструації, старі люди, вбивці, інші злочинці тощо) з деякими відхиленнями від «нормальної» (типової) поведінки. Цими місцями могли бути будинки для літніх людей, переселенців, психікарні, в'язниці, концтабори та ін. Хоча не можна з абсолютною певністю усі гетеротопії розподілити за цими двома категоріями Фуко. Другий принцип проголошує різне сприйняття функціонування гетеротопій, наприклад, різне ставлення до цвинтарів. Подібні «відчуття» щодо гетеротопій закладаються на інституційному, традиційному та культурному рівнях. За третім принципом, гетеротопія має властивість поєднувати, зіставляти в одному єдиному місці декілька просторів, місцезнаходжень, які самі по собі не є сумісними. Це одна з ключових особливостей гетеротопічних феноменів та неоднозначності. Наприклад, театр, кінотеатр, сад у поєднанні несумісного. Гетеротопії також, за четвертим принципом, дуже часто пов'язані з розтином часу, розривом з його традиційним розумінням та закриттям у собі всіх часів (музеї, кладовища, бібліотеки, ярмарки, тематизовані селища). П'ятий принцип — деяка система відкритості та замкнутості, що водночас робить місце й ізольованим від суспільства та норм, і таким, в яке можна проникнути. Останній принцип — виконання деякої функції щодо всього іншого простору. Гетеротопії виконують дуже суттєву для соціуму функцію — компенсаторну — щось викриваючи, показуючи, перевертаючи в собі панівні сенси, досліджуючи їх, пропонуючи нові, працюючи на фронтах різних часів та просторів. Освітньо-культурні середовища, що займаються нагальними прикладними темами, є найбільш очевидним прикладом. Також виконують функцію ілюзорну (будинки розпусти), доводячи до межі ще більшу ілюзорність іншого простору.

Місто як складне топічне утворення

Місто є складним топічним утворенням з величезною кількістю сильно заряджених місць. У містах підсилений елемент гетеротопії, які можуть бути менш чи більш відчутні. За Анрі Лефевром, сучасне місто та міське начало неможливо зрозуміти як витвори без усвідомлення їх як продуктів (Lefebvre, 1991). Простір є і продуктивним, і виробничим, і так само він знаходиться у процесі відтворення виробничого механізму, що реалізується у виробленому соціальному просторі. Лефевр визначає сутність міста двома варіаціями: «проекція суспільства на землі, тобто не лише певне місцеперебування, але особливий простір, що сприймається та досягається за допомогою думки, яка визначає матеріальну та соціальну частини»; «це сукупність відмінностей між містами» (Lefebvre, 1996). Ці визначення є взаємодоповняльними, разом з тим, Анрі Лефевр вказує, що місто можна трактувати й з інших позицій. Зокрема, він також говорить про нього як про простір для конфліктів, конфронтацій, боротьби та революцій, простір невідповідності між бажаним та можливим. Наше місто Київ це особливо добре демонструє. Отже, таке трактування можна підвести до складної гетеротопічної системи нашарувань та відмінностей.

За Максом Вебером, наприклад, місто утворюється внаслідок складних процесів, що перетинаються, пов'язаних з соціально-економічними та військово-політичними питаннями (Weber, 1996). Як і Лефевр, Вебер не стверджує одного єдиного визначення міста. Враховуючи, що сама урбаністика від свого народження, починаючи з Ільдефонса Серди, того, хто, власне, запропонував цей термін, ніколи не була закрита сама у собі, а могла існувати лише на основі соціальних, політичних, економічних тощо переплетінь, у зв'язку з чим і виникло місто. Місто — це завжди сплутаність сенсів, проте така, що може складатись у власну концепцію і навіть мати своїх геніїв міста (наприклад, Василь Кричевський та Дніпро). Отже, для Вебера місто є відносно замкненим поселенням, «населеним пунктом», а не різними будиночками, окремо один від одного розташованими. Це принаймні те, що є спільним для всіх міст. Цей населений пункт є характерно великим містом, коли він розростається до рівня незнайомого сусідства. Місто також має правовий статус, характер, ринок, тобто постійний товарообмін, а його містяни являють собою різноманітність занять. Хоча, як визнає Вебер, не всі ці ознаки можуть бути повною мірою або хоча б достатньо проявлені в містах. Зараз деякі селища за цією характеристикою можна вважати містами, але дуже маленькими, тож, у сучасному значенні місто також визначається своїми кількісними показниками. Принаймні, в українському законодавстві визначається, що населений пункт може стати містом за умови проживання в

ньому не менше 10 тис. осіб, більша частина якого повинна займатись не сільським господарством.

Київ є цікавим середовищем, що відчувається, як не наше місто, що існує не для людей, яке таким, звісно, зробила не лише влада, але і ми з нашими цінностями закривати на нього та його спадщину очі. Для порівняння, мистецтвознавиця Ольга Балашова називає Київ містом капіталізму та машин, а Одесу, наприклад, містом пішоходів. Це величезна проблема — неможливість назвати своїм власне місто. Принаймні, таким воно абсолютно не відчувається. Це місто торгових центрів та жилих комплексів у вигляді різнокольорових мурашників та спадщини, яку всі намагаються забути, проте яка сильно впадає в око та у наше переживання простору. Це місто нашарувань, з якими більша частина жителів ніколи не стикалась, хоч вони й не так давно були додані в міський контекст. У сучасному міському просторі, включно з українським, люди найчастіше знаходять гетеротопії у програмних для міста тепер сферах дозвілля, спорту, транспорту та шопінгу. Урбаністи та філософи різними способами говорили про це наприкінці минулого століття. Примітно, що ця тенденція чимдуж посилюється. У зв'язку з чим взагалі може виникати питання, чи може сьогодення продовжувати існувати без гетеротопій? Оскільки вони дають простір для інакшості у поступовому і глобальному посиленню громадянськості простору, яку в нашому випадку не особливо намагаються поєднати з плюральністю. Цілі міста тепер є гетеротопічними.

Торгово-розважальний центр як гетеротопія «успішного життя»

Напевно, найяскравішою гетеротопією нашого часу та нашого міста є феномен торгово-розважального центру, або ТРЦ. Київ належить цим центрам та високим забудовам, довкола них вирує життя, а всередині — десятки можливостей згаяти час. Безсумнівно, торгові центри є об'єктом суперечливих вражень. З одного боку, якщо ви живете біля торгово-розважального центру, ви виграли життя, оскільки поруч є продукти, техніка, товари для дому, розваги у вигляді кінотеатрів, майданчиків для дітей, майже завжди є підземне укриття, кафе, кав'ярні, ресторани, магазини одягу, пошта, аптеки тощо. З іншого, ви зазвичай не покидаєте свого ареалу проживання, якщо поруч є торговий центр, хіба що постійно доводиться їздити на роботу, але ці подорожі зазвичай перетворюються на монотонну пасивну ненависть до тих, хто «подорожує» разом з вами. Сучасний рівень технологій, цін, багатого різноманіття товарів для життя, хвороб, соціальних обов'язків, бажання досягати більшого, розвиватися та, звісно, війна ставлять українську людину в умови практично постійної зайнятості та кола «робота—ТРЦ», принаймні в більшій части-

ні випадків «робота—ТРЦ (продукти)». Таким чином, вже не ризикуючи своїм життям, аби поїсти, а йдучи в магазин, люди починають ненавидіти себе. Беззаперечно, завжди існують випадки-винятки свідомих людей, які за бажання та через сили змушують себе до більшого рівня пізнання міста. Проблема торгових центрів, звісно, не є лише українською, однак вона є проблемою через некоректний, некомплексний підхід до їхньої побудови у місті. Здається, що ТРЦ (як і багато чого) будуються поза концептуальною схемою міста, якщо вона є. Так не має відбуватись, оскільки зараз торгові центри постають інтегральним рецептом урбанізму. У світі наявні приклади концептуального підходу до розбудови центрів у зв'язку з облаштуванням приміських територій. Наприклад, проєкт SDAURP довкола Парижа 1960-х років (Dehaene, De Cauter, 2008).

Існує певна кількість теорій про втрату міста, зумовлена різними причинами, як-от посилення глобалізація культурних процесів та товарний фетишизм. Зокрема, про останній пишуть Рем Колгас, згодом і Фредрик Джеймісон, міркуючи про *junkspace* — те, що лишається від модернізації, коли та вже вичерпала себе, або те, що згортається під час модернізації, її наслідки (Koolhaas, 2002; Jameson, 2003). Термін *junkspace* виник за аналогією до *space-junk* — сміття в космосі, що залишається після людини.

ТРЦ є своєрідними утопіями, але реалізованими, де є майже всі примхи та потреби людства, майже всі в одному місці. Говорячи мовою Фуко, торгові центри атакують нас різнобарвністю наших можливостей всередині них. У сучасному суспільстві споживання подібні гетеротопії є неодмінною компонентою будь-якого до потрібного рівня розвинутого суспільства. Ми можемо скільки завгодно говорити, про те, що насолоджуємось тишею та спокоєм, живучи далеко від міського поспіху, за містом, в місті, але не у «вигідних» районах, в дещо занедбаних районах, можемо говорити, що нам приємно пройти пів години до великого магазину, помилуватись містом та околицями, але ми завжди будемо стикатись з потребою зробити щось швидко, щось придбати, знайти ліки й т.ін. Загалом, великі магазини потрібні усім. Зокрема, нам важко погодитись з Мішелем Фуко про розподіл гетеротопій на кризові та девіаційні. Здається, що в сучасному світі їх різноманітність давно перейшла традиційні рамки. Оскільки ТРЦ поєднують у собі масу можливостей, кожен розглядає його по-своєму — хтось хоче купувати продукти дешевше, аніж в маленьких магазинах під жилими будинками, не на базарах, комусь потрібно працювати в кав'ярні, оскільки це більше налаштовує на робочу атмосферу, хтось любить шопінг, для когось в роботі важливим елементом є відправлення посилок тощо. Відповідно, всі ці функції, простори, площини накладаються на одну, маючи в собі спільні точки. Ці простори зазвичай можуть вважатись несумісними, наприклад, обов'язки консультанта Meest Express часто виконує продавець якогось

продуктового магазину або ж аптека знаходиться через стінку з магазином тютюну всередині ТРЦ. Часом входячи в центр, втрачаєш час і не помічаєш, скільки речей, окрім походу в продуктовий магазин, тебе затримали — раптом захотілось зайти й поїсти в кафе, настільки голодний. Перед тим, ти думаєш, як би швидко впоратись, не затримуючись всередині, зазвичай ця настанова тримається в голові, доки ти не зайдеш в цей простір і твою увагу не захопить щось цікаве. Один мій знайомий проводить в магазині здебільшого годину-півтори, довго оцінюючи акційні пропозиції, порівнюючи вартість за грами у різних поставальників, блукаючи по ньому, аби прорахувати, що придбати буде вигідніше. Напевно, так має робити кожен, але це забирає занадто багато часу. Торгові центри є системою одночасної замкнутості та відкритості. У північній Америці широко розповсюджений формат центру без стін, на вулиці, схожий на ярмарку чи пасаж, але без стін, іноді його називають «malls without walls», в Україні подібний формат не поширений, натомість всі «моли» закриті. Існує також підхід пов'язаний з «захищеним громадським простором», прикладом якого є ТРЦ. Зокрема, описуються ситуація у Франції. «Слово “захищений” позначає дві характеристики, які відокремлюють цей гетеротопічний тип простору від “традиційного” громадського простору... Захищений громадський простір — це не відкритий простір, а публічний простір, який має межі, штучну земельну ділянку та дах» (Dehaene, De Cauter, 2008). Інше значення є юридичним, що полягає у не тільки громадській чи національній власності подібних «молів», ними опікуються державні підприємства та приватні забудовники, між якими панують складні договірні системи, ігри, що відрізняються від законодавчих рамок.

Отже, ТРЦ є нашаруванням просторів, які дають нам відчуття вседозволеності, товарної різноманітності, можливості вибирати та бути власником свого життя, але відбираючи багато часу і даруючи, зрештою, відчуття штучності життя.

Метро — гетеротопія безпеки та універсальності

Ще однією суттєво актуальною гетеротопією для нашого часу є гетеротопія метро — особливе місце, яке виконує велику кількість функцій, і безсумнівно є важливими місцем для життя киян, зокрема, в часи війни. Це ключовий вид транспорту у великих містах, часом занадто складний та заплутаний, як, наприклад, у Лондоні, Токіо, Нью-Йорку, Парижі чи Берліні. Абсолютно кожний киянин бував у метро і переважна кількість людей кожного тижня користується його головною транспортною функцією. Разом з тим, це одне з найкращих місць для зустрічі з Чужим, впли-

ву Чужого і процесу усвідомлення себе як Чужого серед сотень інших людей, які поспішають у своїх справах і особливо не звертають увагу на принципи ввічливості та тактовності.

Наявність метро постає суттєвою рисою великих міст, метрополій, які, наприклад, можуть бути головними містами району, провінції (Канада). Є міста без метрополітенів, проте, здається, це вид транспорту, у напрямку якого рухаються усі великі міста через зручність, єдність, системність, швидкість та можливість покриття величезних територій. Згідно зі своїми функціями різняться і відношення до цього виду транспорту. З одного боку, це необхідність дібратись до певної точки міста, з іншого — розрекламувати товар, пережити натовп в час пік, бомбардування. Відповідно, йдеться про стосунок/відчуття відрази, полегшення, необхідності, порятунку тощо. Метро є також місцем переважно постійного зв'язку, де в разі відключень електроенергії та заглушення сигналу, останнє можна відшукати. Отже, метро поєднує у собі транспортне рішення, укриття, місце для нічлігу безпритульних людей (довкола входу в метро), зокрема, в таких ситуаціях публічне перетинається з приватним (як один з ключових просторових дуалізмів), простір для просування товарів та послуг, пожертвування грошей, маленькі магазини, можливість втілення дизайнерських рішень, святкування тощо. Подібні функції метро як головного транспортного засобу та оборонно-стратегічного об'єкта зазвичай важко поєднати в суміжні простори. Часовість гетеротопії метро українського контексту прослідковується в закритому радянському середовищі всередині. І досі станції метро зберігають у собі дух радянської архітектури, який зараз лише підкреслюється та оновлюється (наприклад, під час заміни назв станцій), хай би як ми не намагались його забути та викреслити з історії. Користуючись головною функцією метрополітену, люди так чи інакше мають справу з часовим виміром. Метрополітен класично є відмежованою транспортною системою, що переважно знаходиться під землею, що водночас є відкритою для всіх пасажирів, особливо, під час повітряних тривог.

Місця пам'яті

Тема пам'яті та місць пам'яті є також актуальною в нашому українському суспільстві. Нинішні найболючіші питання пов'язані зі скасуванням радянської історії, значення впливу якої, можливо, до кінця не усвідомлювалось в Україні. Значення цієї історії, окрім внутрішнього переживання постколоніальної держави, важко б'є Україну з боку Росії. Наш час є контрастним прикладом існування гетерохроній (принцип розриву в часі, різночасовості) в суспільстві. Подібних місць пам'яті, за П'єром Нора, локусів у будь-якій країні дуже багато, проте в українському суспільстві

вони є каменем багатьох дискусій та змін (Нора, 1989). З такими місцями люди пов'язують свої цінності, спогади та досвід, тобто мова йде про колективну пам'ять, що добре може зберігатись в гетеротопіях — місцях багатьох стосунків багатьох людей або конкретної групи людей. Такими місцями, зокрема, можуть бути й люди, і літературні твори, і різні види мистецтва. Таким чином, за Нора, головна функція місць пам'яті — творення, збереження соціальної ідентичності. Тож, зараз у суспільстві постає велике питання ввімкнення однієї пам'яті та вимкнення іншої, перевизначення цінностей. І це питання досить дискусивне, що, зокрема, виходить за межі пам'яті й стосується сприйняття чи несприйняття певних речей. У будь-якому разі місця пам'яті вчать тому, що необхідно усвідомлювати та розвивати складність поведінки зі своїм минулим і з самою пам'яттю.

Висновки

Зараз простір є тим, чим людство буквально дихає, тобто є настільки чимось невіддільним від існування, що на це зазвичай не звертають уваги, допоки це не стає проблемою. Тепер простір вимагає уваги, якої не приділялось йому раніше, особливо з часів розквіту християнства та математизованого погляду на просторовість. Сучасні тенденції у багатьох сферах життя маніфестують цю надзвичайну актуальність.

За допомогою соціальної топології та філософської топографії, ми можемо краще пригледитися до просторового виміру свого існування, спробувати зайти у численні стосунки, що створюють місця, в яких ми функціонуємо, зчитати ці місця, сенси, що вони в собі несуть і поговорити про гетеротопії — можливо, найкраще свідчення перипетій і складних стосунків сьогодення. Отже, гетеротопії є реальними місцями, вписаними в суспільні інститути, у яких все реальне переосмислюється, перевертається, ставиться під сумнів. Шість їхніх ключових характеристик, за Фуко: наявність в кожній спільноті, різне сприйняття їх функціонування (різне ставлення до них), поєднання в одному місці декількох просторів, розтин часу, система одночасної відкритості та закритості і виконання певної функції щодо іншого простору.

Сучасні міста є суто гетеротопічними. Це може відчуватись з різною силою, але точно добре відчувається у випадку таких концентрованих та ключових гетеротопій для сучасного урбаністичного життя як торгово-розважальні центри та метрополітен. В особливості, вагу мають торгово-розважальні центри, які є порятунком і кризою водночас у сучасному світі. Окрім подібних кризових феноменів, ми маємо працювати з не менш важливими для нашого суспільства місцями пам'яті, якими можуть бути гетеротопії.

В Україні необхідна актуалізація просторових питань, яка, зокрема, може стати у пригоді вирішенню внутрішніх конфліктних ситуацій, роз-

ширенню філософського осмислення сучасних тенденцій. Гетеротопологія здатна деталізувати розуміння соціальних процесів через неоднозначні місця. Зокрема, стати містком між академічним філософським контекстом та живим проблемним полем у суспільстві в епоху занепаду університетів, допомогти стати на шлях відповідального контакту з Чужим, слугувати стратегією розвитку суспільства, зрощення та підсилення нових сенсів, врешті-решт, опанування людиною простору власного життя у світі як мережі.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Aristotle. (1991). *Physics: Book IV*. Princeton.
- Bachelard, G. (1994). *The Poetics of Space* (Trans. by M. Jolas). Boston: Beacon Press.
- Dehaene, M., De Cauter, L. (Eds.). (2008). *Heterotopia and the City. Public Space in a Post-civil Society*. Routledge: Taylor & Francis Group.
- Jameson, F. (2003). Future City. *New Left Review*, 21/3, 65—79.
- Kolinko M. (2018). Topos as a Concept of Social Topology. *Multiversum. Philosophical almanac* (3—4), 32—44. [=Колінько, М. (2018). Топос як поняття соціальної топології. *Мультиверсум. Філософський альманах*, (3—4), 32—44.]
- Koolhaas, R. (2002). Junkspace. *October*, 100, 175—190.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (Trans. by D. Nicholson-Smith). Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities* (Ed. by E. Kofman, E. Lebas). Oxford, Malden: Blackwell Publishers.
- Malpas, J. (1999). *Place and Experience: A Philosophical Topography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malpas, J. (s.a.). *Thinking Topographically: Place, Space, and Geography*. Retrieved from: <https://jeffmalpas.com/wp-content/uploads/Thinking-Topographically-Place-Space-and-Geogr.pdf>
- Movable Space: anthology. (2018). Kyiv: Medusa. [=Рухливий простір: антологія. (2018). Київ: Медуза.]
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7—24.
- Plato. (1892). *Timaieus*. In: *The Dialogues* (Trans. by B. Jowett) (vol. 3, pp. 339—517). S. I.
- Prykhodko, V. (2017). Conceptualization of Spatial Turn in Philosophizing: «Structuralist Epoch», «Existential Geography», «Topographical Methodology». *Humanity Studies*, (29), 123—131. [=Приходько, В. (2017). Концептуалізація просторового повороту у філософуванні: «структуралістське епохе», «екзистенційна географія», «топографічна методологія». *Гуманітарні студії*, (29), 123—131.]
- Soja, E.W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Malden, MA: Blackwell.
- Waldenfels, B. (2002/2004). *The Topography of an Alien: Studies in the Phenomenology of an Alien*. Kyiv: PPS. [=Вальденфельс, Б. (2002/2004). *Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого* (серія «Сучасна гуманітарна бібліотека»). Київ: ППС.]
- Weber, M. (1996). *The City* (Trans. by G. Neuwirth; Ed. by D. Martindale). Los Angeles: Free Press.

Received 01.04.2025

Accepted for publication after review 03.06.2025

Signed for printing 18.08.2025

Antonina BOIKO,

Postgraduate Student, Department of Theoretical
and Practical Philosophy, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033
chase99rw@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4658-6441>

THE SPACE HETEROGENEITY PROBLEM:
THE CONCEPT OF HETEROTOPIA

The article attempts to actualize the spatial dimension of human existence, namely the phenomenon of heterotopia which became popular in the world at the end of the 20th century for rethinking modern network connections, performativity in culture, the new dominant mode of space, the mode of emplacement (l'emplacement), being on the frontier, inter- and transdisciplinary research. A brief review of the history of the concept of space suggests that the spatial aspect of human life was largely ignored in medieval and modern times. With the help of social topology and philosophical topography, which uses the phenomenological method, it becomes clear that contemporary cities are saturated with contradictory meanings that can be combined in heterotopias. Cities are complex topical formations with a huge number of highly charged places. In cities, we encounter a particularly pronounced element of heterotopias, which can be more or less tangible. Thus, heterotopias become "counter-locations", a kind of utopia that has been realized. In them, everything real that people encounter is imagined, presented, questioned, and turned upside down. Six principles of heterotopias are given, outlining their essence. The example of several popular heterotopias demonstrates the need for a new approach to work with space in Ukrainian society, to its rethinking. Modern trends in many areas of life manifest this extraordinary relevance of the spatial issue, which, in our opinion, is best demonstrated in the phenomenon of juxtaposing several places in one space. Malls and the subway are such places of the greatest demonstrativeness of the essence of heterotopia in modern urban life. The subway has acquired special importance with the beginning of the full-scale invasion. As a result, these heterotopias reflect a defining ambiguity. On the one hand, we can agree with Foucault that heterotopias reflect the crisis (previously mainly deviant) nature of social relations, on the other hand, such a nature is already an integral part of social life in the 21st century.

Keywords: *heterotopia, heterotopology, space, spatial turn, phenomenology, philosophical topography, relations, emplacement.*